

O SLOVENSKEM JEZIKU V LITERARNOZGODOVINSKIH RAZPRAVAH JOŽETA KORUZE V *JEZIKU IN SLOVSTVU*

Prispevek se ob uvodnem spominu na profesorja in mentorja Jožeta Koruzo osredotoča na predstavitev 14 prispevkov iz starejše književnosti, objavljenih v *Jeziku in slovstvu* med letoma 1972 in 1983, ki vsebujejo tudi jezikovno tematiko. Sintetično, analitično ali problemsko osvetljujejo zgodovino vseh treh literarnih zvrsti in različnih besedilnih vrst iz vseh obdobj: od starocerkvenoslovanskega izročila (slovenski zapis v glagolici iz 15. stol.), začetkov posvetnega pesništva, slovenskih molitvenih obrazcev z oživljanjem teze o pisni tradiciji v srednjem veku, od 16. stol. dalje besedil uradnega in pravnega značaja, posvetnih verzifikacij pred *Pisanicami*, božične pesmi, verskih iger, v 18. in 19. stol. umetnega pesništva (Vodnik, Stanič idr.) in posvetne dramatike (Dev, Linhart, Drabosnjak, Levstik). Jezik je v njih opredeljen glede na vlogo in rabo v različnih družbenih slojih, funkcijah, literarnih zvrsteh ali žanrih in kot literarno izrazilo z navedbo knjižnih in narečnih skladenjskih, besednih in slogovnih posebnosti.

Ključne besede: Jože Koruza, zgodovina slovenskega jezika, starejše slovensko slovstvo, *Jezik in slovstvo*

Uvod: Spomin na profesorja in mentorja dr. Jožeta Koruzo

Lani je minilo osemdeset let od rojstva prezgodaj preminulega literarnega zgodovinarja, leta 2018 pa bo preteklo trideset let od smrti red. prof. dr. J. Koruze, s katerim sem se srečala leta 1977 na Filozofski fakulteti v 1. letniku študija slovenskega jezika s književnostjo in ga spoznavala v dvojni vlogi: kot profesorja za starejšo književnost in našega mentorja letnika, ki nas je vodil na nepozabne ekskurzije med zamejske Slovence v Beneško Slovenijo, na Koroško in na absolventski izlet po Jugoslaviji, kjer nas je očaral z enciklopedičnim znanjem in pevskim darom. Kot profesor in

študentski oče nam je z mogočno pojavnostjo, dobrodušnostjo, spoštljivim odnosom in resnobno, umirjeno in temeljito raziskovalno zavzetostjo posredoval svoje široko in globoko poznavanje slovenske književnosti v zgodovini in sodobnosti, z žametnim glasom nam je odstiral tančine starejše književnosti od Cirila in Metoda dalje, po izbiri ustnega slovstva ali sodobne dramatike.¹ V seminarju sem ga spremljala kot najboljšega poznavalca sodobne dramatike, ki je cenil samostojno razmišljanje študentov. Žal se je njegova življenjska pot pretrgala sredi zrelega ustvarjalnega obdobja, a nam je zapustil bogato literarnovedno dediščino, ki je bila delno objavljena v dveh monografijah v uredništvu J. Pogačnika (Koruza 1991, 1993) oz. še čaka na celostno predstavitev in objavo.

Koruzovi prispevki iz starejše književnosti v *Jeziku in slovstvu* z jezikovno tematiko

V pričujočem sestavku mu v spoštljiv spomin ob minuli rojstni obletnici in prihodnji tridesetletnici smrti podarjam drobcen venček, spleten iz njegovih pogledov in osvetlitev vloge slovenskega jezika iz 14 sestavkov (10 preglednih ali poglobljenih razprav, 1 ocene, 2 zapisov o starejši slovenski književnosti in 2 o terminoloških vprašanih literarne vede), objavljenih med letoma 1972 in 1983. V tej stanovski reviji, ki jo je 3 leta (1976–9) urejal tudi sam, je v 30-letnem ustvarjalnem življenju (od leta 1957² do izteka življenja) med letoma 1965 in 1986 (zapis ob jubileju F. Zadravca) redno objavljala znanstvene, jubilejne in tudi recenzijske, didaktične in poročilne prispevke o vseh treh literarnih zvrsteh: poeziji, prozi in dramatiki (skupno ok. 50).³ V nekatere sestavke je ob literarnovedno in kulturološko vključeval tudi jezikovno tematiko s podatki o rabi, družbeni vlogi slovenskega jezika, njegovi oblikovanosti v določeni besedilni vrsti, o starejših vplivih, o tvorbi in pomenu literarnovednih terminov idr.

Objave iz *Jezika in slovstva*, ki obravnavajo tudi jezikovnozgodovinsko tematiko oz. sociolingvistične vidike, bom razvrstila kronološko po književnih delih in drugih zapisih (isti pregledni prispevek je lahko omenjen na več mestih), znotraj pa po besedilnih vrstah: od srednjega veka (molitveni obrazci, verzni drobcji, glagolski zapis), začetkov knjižnega jezika v 16. (cerkvene pesmi, začetki dramatike, uradna in pravna besedila, prisege idr.), 17. (pesništvo, jezuitske, šolske, verske igre, prisege in prisežni obrazci različnih vrst, sodni zapisniki in citati iz njih, plemiška pisma, opombe o jeziku pri Valvasorju), 18. (verzifikaciji iz slatenskega urbarja, pesniški

¹ Njegovo majestetičnost in zrelost v študentskih letih in kasnejšo študijozno znanstveno predanost je v spominskem zapisu poudaril M. Kmecl (1988: 2). V opombi je uredništvo napovedalo strokovni prikaz življenja in dela v posebni številki (Kmecl 1988: 1), ki ga sedaj uresničujemo.

² Prva, še študentska, objava je bila *Življenjska pot Lovra Kuharja – Prežihovega Voranca*. V: Boršnik, Marja (ur.), 1957, *Prežihov zbornik*, Maribor: Obzorja, 167–220.

³ Po Bibliografskem kazalu (Munda 1984/85: 9–99) se razvrščajo v 8 tematskih področij: Jezikoslovje in literarna veda (4), Splošna vprašanja literarne vede (1), Literarna teorija (2), največ jih zajemata razdelka Slovenska literarna zgodovina (20) in Biografija, spomini (16), posamično tudi Druga literarna zgodovina (1), Izobraževanje, šola (1 in 1 v soavtorstvu), Bibliografije (2).

zbornik *Pisanice*, Vodnikov *Zadovoljni Kranjec*, posvetna dramatika (Linhart)) in 19. stol. (Drabosnjak, ocena faksimila Staničeve pesniške zbirke, Levstikova igra *Juntez*). V starejših obdobjih je bila raba slovenskega jezika v književnosti redkost posebne vrednosti, zato je bilo vprašanje jezika v slovstveni zgodovini ena od obstranskih, a tudi kulturološko bistvenih postavk.⁴

Predknjižno obdobje (14.–15. stol.)

V srednjeveški čas se uvrščajo omembe slovenskih verzov tujih pesnikov, poročilo o slovenskem zapisu v glagolici iz leta 1462 in najdba molitvenih obrazcev s Stare Gore pri Čedadu, tj. *Starogorski rokopis* (1492–8).

O začetkih slovenskega pesništva (1971/72b)

Koruzo opozarja, da segajo začetki slovenske posvetne verzifikacije daleč nazaj v pozni srednji vek: »Auersperški fragment« iz 15. stol., okrnjen in komaj čitljiv odlomek pesmi iz neke rokopisne knjige iz knjižnice knezov Turjaških, naj bi bil odlomek nabožne pesmi v čast Mariji, zaradi izrazite ljubezenske metafore pa se mu zdi verjetnejša razlaga, »da je to delo izobraženca, ki je imel pred očmi posvetno trubadursko poezijo«. Da namreč ni bilo vsaj v poznem srednjem veku kakšnih predsodkov pred uporabo slovenskega jezika v pesništvu pri plemstvu oziroma viteštvu, kažejo primeri tujih pesnikov, ki so se seznanili s slovenskim jezikom in ga citirali v svojih pesmih, in sicer U. Lichtensteinskega (1255) in Tirolca Oswalda Wolkensteinskega (14. stol.).

Slovenski zapis v glagolici iz 1462 (1977/78)

V poročilu po P. Uibleinu je v rokopisnem zborniku, ki ga hrani benediktinski samostan na Dunaju in se pripisuje laiku S. Gruberju iz spremstva viteza H. Sechkerja, tudi nekajvrstični zapis »v slovenskem jeziku in z glagoljaškim črkopisom« (str. 390 v zborniku), ki naj bi nastal zaradi njegovega daljšega bivanja na slovenskem ozemlju.

Koruzo iz namigov o stikih Gruberja z vitezi s slovenskega etničnega ozemlja v kroniki sklepa, da se je Gruber od enega izmed njih, zlasti Gašperja Črnomeljskega, ki je potoval v Rim in bil v spremstvu cesarja ob kronanju skupaj z Gruberjevim gospodom, naučil nekaj slovenskih fraz in se seznanil z glagolico. V času zapisa sta bila brata Jurij in Gašper med kranjskimi vitezi, ki so prišli reševat cesarja pred uporniki in bratom Albertom (po Valvasorju, X, 296), tam je bil gotovo tudi Gruber.

⁴ Kot predsednik programskega odbora ZIFF je leta 1981 sprejel dolgoročno raziskovalno temo Družbena razslojenost starejšega slovenskega slovstva, ki je napovedovala »prenovitev metode« raziskovanja starejšega slovstva glede na družbene sloje, a je žal »ta prodor recepcijske sociologije« (Paternu 1988: 313–315) ostal nedokončan.

Istega leta je Elizabeta Črnomeljska ustanovila frančiškanski samostan v Novem mestu, frančiškani na Kranjskem pa so bili povezani s hrvaškimi in bosanskimi, kar bi pojasnilo rabo pisave ciril-metodovskega izročila. O vsebini zapisa Koruza ugotavlja, da je njegova druga vrstica (BUDI UOILA TBOIGA) skoraj identična z ustreznim mestom v očenašu Rateškega rokopisa »body wola twoya«, četrta vrstica (MARIA MA MAMILA) ima očitno metrično zgradbo in je gotovo verz iz neke marijanske pesmi, dvakrat je zapisano Gruberjevo ime, priimek ter na koncu letnica in morda dan (17. julij).

Starogorski rokopis in oživitev vprašanja pismenske tradicije v srednjem veku (1973/74b)

Koruzovo besedilo je bilo sprva mišljeno kot informativni prispevek, a sta se mu pridružila še prispevka z jezikovno in stilistično analizo T. Logarja in B. Pogorelec ter je izšlo kot tretji del pod skupnim naslovom *Starogorski slovenski rokopis iz konca 15. stol.*⁵ Redke srednjeveške slovenske rokopise in drobce je v 60-ih letih 20. stol. dopolnila pomembna najdba treh molitvenih obrazcev v slovenskem jeziku (»sclauonice«): očenaša, zdravamarije in apostolske vere s konca 15. stol., zapisanih v Knjigi Bratovščine sv. Marije na Stari Gori/Castelmonte pri Čedadu, ki jih je 1974 objavil, predstavil in po vpisih vikarja Lavrencija datiral beneškoslovenski duhovnik A. Cracina.

Koruzo je najdbo primerjal z besedilno enakim, več kot 100 let starejšim, *Celovškim/Rateškim rokopisom* in mlajšima zapisoma Trubarjevega *Katekizma* iz leta 1550 (razen zdravamarije) in italijansko-slovenskega slovarja Alasie da Sommaripa iz leta 1607. Izhajal je iz Cracinovega mnenja, da »prekaša starogorski rokopis istovrstnega rateškega (celovškega) po slovnični in slogovni pravilnosti in po čistem jeziku« (1973/4b: 205), in njegove aktualizacije »vprašanj[a], ali so in v koliko so katoliški duhovniki v srednjem veku izoblikovali neko tradicijo najosnovnejših verskih besedil, pismeno ali vsaj ustno«, ter povzel:

Brižinski spomeniki, celovški rokopis in starogorski spomenik so kaj zgovoren dokaz, da se je v celotnem slovenskem kulturnem prostoru že v srednjem veku izoblikoval enoten slovenski cerkveni jezik, ki je v stoletjih ohranjeval in pospeševal slovensko besedo in bil podlaga za poznejši samostojen slovenski slovstveni razvoj. (Prav tam.)

Opaža jezikovno razliko med beneškoslovenskim bratovščinskim zapisnikom darovnih maš iz Gorenje Černjeje, ki je »pisan v jeziku ljudstva in z italijansko-furlanskim pravopisom«, in *Starogorskim rokopisom*, kjer »se jezik molitvenih obrazcev vidno dviguje nad kakršnokoli narečno podobo, zapisan pa je v nemškem pisnem načinu«, in predvidi pisno izročilo: »To daje slutiti zapisovanje in prepisovanje najpotrebnejših cerkvenih besedil v nekem širšem prostoru in z verjetno tradicijo« (prav tam: 206).

⁵ Pripombe sta v naslednji številki posredovala B. Paternu in P. Merku, odgovor pa Koruza in Pogorelec (1974/75a).

S primerjavo zapisov vseh štirih obrazcev, ki jih razčleni na besedne sklope, enake ritmičnim enotam, in prečrkuje z delno ohranjeno glasovno podobo, jezikovno razlago pa prepusti jezikoslovcem, ugotavlja le podobnosti in skladenjske razlike, slogovne besedne in besednoredne posebnosti. Analiza očenaša pokaže na začetno enotnost in nato razločke med *Celovškimi* in ostalimi zapisi, ločnico postavlja na prehod iz 14. v 15. stol. ali v sredo 15. stol., kasneje so se ohranili nekateri besedni (*Starogorski rokopis*) in skladenjski (Alasia) arhaizmi, ki jih navede. Zaradi podobnosti besedil, ne le pod vplivom prevajanja iste predloge, domneva »za očenaš neko pismensko tradicijo vsaj za geografski prostor, ki ga zajemajo primerjalni teksti, torej za skoraj celotno zahodno polovico slovenskega ozemlja in za dobo poznega srednjega veka« (prav tam: 209). Na podlagi analize ostalih dveh obrazcev podaja nekoliko popravljeno razlago o tradiciji ob neizpričanem gradu za vzhodni del slovenskih pokrajin: »Vsaj osnovni krščanski molitveni obrazci so se v slovenski obliki ohranjali s prepisovanjem več kakor verjetno skozi ves srednji vek, pri čemer so se nekoliko spreminjali v času in v nekaterih pokrajinah« (prav tam: 211).

Na kritični odziv B. Paternuja (o vprašanju izoblikovanega pisnega jezika na podlagi ohranjenih verskih obrazcev in drugih zapiskov) in P. Merkuja (glede Černjejskega rokopisa: pravopisa beneškoslovenskih krajevnih imen, poimenovanja in jezikovne oznake v zvezi s čakavščino) je prvemu odgovoril, da je vprašanje »jezikoslovno teoretične narave«⁶ (1974/75a: 70) navajal po Cracini, a kot je vidno iz navedkov, je pisno tradicijo ugotavljal tudi sam, Merkuju pa utemeljil z rabo veljavnega pravopisa, z navedbo dejstev po zgodovini slovstva in drugih virih, z željo po novi jezikovni raziskavi in preučitvi izvora pisca.

Začetki slovenske posvetne dramatike in gledališča (1978/79)

V preglednem članku izpostavi domnevo, da so se že v srednjem veku izvajali »skromni božični prizori, pri katerih pa je že utegnila imeti delež slovenščina«.⁷ Pregled dopolnjuje z novimi podatki o virih (npr. o obhodnem ceremonialu z dialoškim petjem pri katolikih po Trubarjevem poročilu v *Katehizmu z dvejma izlagama* (1575)) in z dognanji v evropski strokovni literaturi.

16. stoletje

Stara božična pesem v prekmurski inačici (1974/75c)

Božično pesem *Ta dan je vsiga veselja*, ki je bila objavljena že v prvi protestantski pesmarici leta 1563 in v vseh nadaljnjih do leta 1595, primerja s prekmursko inačico

⁶ Jezikovno raziskavo je s pritegnitvijo starocerkvenoslovanskih, glagoljaških, mlajših osrednje- in vzhodnoslovenskih ter čeških obrazcev nadgradila predvsem M. Orožen (*Slavistična revija* 34/1, 1986, 35–57), s primerjavo starovisokonemških in latinskih pa M. Šekli (*Jezikoslovni zapiski*, 14/1, 2008, 29–40).

⁷ Podobno je zapisal že v *Pregledu slovenske dramatike* (1972/73a: 10).

v *Martjanski pesmarici* (verjetno iz 17. stol.) in ugotavlja, da je bila prirejena po tisti iz 16. stol. Koruza trdi, da je slovenska priredba božične pesmi prodrla postopno k Hrvatom zato, ker se je jezikovno prilagajala kajkavskemu narečju, pri čemer je utegnilo imeti posredniško vlogo prav prekmursko-medmursko kulturno območje, ki je bilo zunaj Hrvaške in tudi avstrijskih slovenskih dežel. Sklepa, da je martjanska varianta nastala kot jezikovna prireditev tiskane slovenske (pred)protestantske variante, z jezikovnim prilagajanjem novemu narečnemu območju pa se je močno porušila njena metrična zgradba.

O zapisanih primerih uradne slovenščine 16., 17. in 18. stoletja (1972/73c)

Ob najdbi novih uradnih zapiskov iz 17. stol. pravnega zgodovinarja A. Svetine v nadškofijskem arhivu v Ljubljani je Koruza namesto objave gradiva s komentarji pripravil pregledni članek o besedilih uradne slovenščine. Vsebinsko in oblikovno različni zapisi iz uradne in sodne prakse (od prevodov in priredb zakonov, prisežnih obrazcev in priseg do citatov iz sodnih zapisnikov) pričajo o sprva skromni, a pomembni pisni rabi slovenskega jezika od poznega srednjega veka, in se množijo ob raziskovanju v arhivih, vendar še niso ustrezno raziskani. Zasluge za odkritje imajo zlasti (pravni) zgodovinarji, z njimi so se najprej ukvarjali tudi jezikoslovci. Koruza navaja podatke o družbeni vlogi jezikov v tem času. Ker je pretežna večina Slovencev razumela samo slovensko, celo veliko meščanov in nekaj plemstva,⁸ »se je večina sodnih obravnjav vsaj pri nižjih sodiščih morala opravljati v slovenščini, čeprav so se zapisniki in protokoli pisali v nemškem jeziku, v cerkvenem sodstvu pa še v latinščini« (1972/73c: 195). Koruza po I. Grafenauerju navaja primer, ko je »v skladu z novimi predpisi v sodstvu že pred letom 1489 uvedel stiški cistercijski samostan stalno odvetniško službo, za katero je bilo potrebno znanje slovenščine« (prav tam). Izpričana je tudi slovenska obravnava »v nižjem cerkvenem sodstvu, podrejenem oglejskemu patriarhu, s pritožbo kranjskih deželnih stanov iz leta 1544« (prav tam).

Pregled najznačilnejših oblik pravnih besedil v slovenščini uvaja razlaga poimenovanja *prisega*, ki je ob starejših *zakletev* in *rota* (rotiti se) nastalo v krščanskem srednjem veku kot prisposodba dejanja (dotika posvečenega predmeta) ob slovesni izjavi. Prisežni obrazci imajo med uradnimi besedili najdaljšo tradicijo, ki sega še v čas rodovne ureditve in poganškega verovanja. Nato Koruza s ponovnim pretresom zgodovinskih dejstev popravi Pajkovo datacijo najstarejših priseg mesta Kranja na čas po letu 1527 ali 1531, ko je bil Ferdinand okronan še za nemškega kralja, do leta 1556, ko je postal cesar, s katero se ujemajo razlogi predhodnih raziskovalcev, raba gotice, omemba pravic do davščin in mostnine v Kranju do srede 16. stol. in Oblakove jezikoslovne ugotovitve. Službene prisege za sodnika in mestnega svetnika potrjujejo pomembno vlogo slovenskega jezika, saj »so še v prvi polovici 16. stoletja najvišje službe zasedali domačini, ki jim ni bilo treba znati drugega

⁸ Po J. Grudnu naj bi se cesar Maksimilijan I. menda v mladosti naučil slovenščine od svojega učitelja Celjana Tomaža Prelokarja.

jezika» (prav tam: 246), mestni pisar pa je obvladal nemščino. Med prisege iz sodne prakse sodi v to obdobje sodnikov opomin za priče iz Kranja in obrazec za priče iz Velike Nedelje iz leta 1570.

17. stoletje

V osredju obravnave so sociolingvistični jezikovni položaj, izkazan v neliterarnih besedilih upravno-pravnega značaja, kulturološki vidiki jezika, pa tudi cerkveno pesništvo in dramski drobci v slovenščini.

V članku *K problematiki slovenskega preroda* (1975/76) avtor predstavi značilnosti predprerodnega časa: privilegirani položaj nemščine v javnem delovanju, družbeno omalovažujoči odnos do slovenskega jezika, »degradacija na jezik nižjih slojev« in zatajevanje porekla pomembnih Slovencev. Podatki o kandidatih plemiškega in meščanskega stanu, ki so se na Dunaju šolali in vstopili v jezuitski red, so vsebovali tudi vprašanje o jeziku: izmed 42 kandidatov je bilo s Kranjskega 20 govorcev slovenščine, 17 jih navaja slovenščino na prvem mestu, samo 4 pa kot materinščino. Obvladali so tudi nemški jezik, kar je včasih posebej navedeno kot nesamoumevno. Pri kandidatih iz drugih slovenskih pokrajin znanje slovenščine ni vedno navedeno oz. je na drugem mestu, za nemščino na Štajerskem in Koroškem in italijanščino na jugozahodnem obrobju (po Höfler, Kronika 1973). Za ostale jezuitske kolegije podatkov ni. Med slovenskimi jezuitskimi pridigarji sta bila tudi dva barona, Ludovik Neuhaus, slovenski misijonar v Celovcu in pridigar v Trstu, ter Danijel Valvasor v Ljubljani, Celovcu in Trstu. Iz zapisanega Koruza sklepa »o dvojezičnosti kranjskih plemičev, pri katerih slovenščina še ni bila vrednostno zastopljena« (1975/76: 108).

Sledi predstavitev edine plemiške zasebne korespondence v slovenščini s konca 17. stol. med baronico E. M. Coraduzzi, ki je živela na moževem gradu v Koča vasi na Notranjskem, kjer je pozabila nemščino in se priučila slovenščine, ki ji je bila glavni ali edini občevalni jezik (zapisan tudi v oporoki župnika G. Cerviča iz Cerknice), in njeno hčerjo M. I. Marenzi v Trstu, ki se nemščine ni dobro naučila. Ne gre za izjemo, saj ustaljene vljudnostne fraze kažejo na »dokaj splošno razširjeno etiketo« (prav tam), zapisano tudi v pridigah Svetokriškega. Tudi posvetilna poslanica v slovenskem jeziku M. Kastelca priorici velesovskega samostana J. S. Paradayser v *Bratovskih bukvicah* (1678) priča o slovenskem dopisovanju med plemkinjami in njim na Kranjskem, ki je »posledica pasivnega znanja nemščine med pripadnicami visokih slojev, kar izpričujejo tudi ohranjeni slovenski nagovori ob volitvi opatinj in obrazca za preoblačenje novink« (prav tam: 109) v ljubljanskem samostanu klaris, kar dokazuje, da slovenščina v 17. stol. in morda še v začetku 18. stol. ni bila socialno zaznamovan jezik le za sporazumevanje s služinčadjo, kranjsko plemstvo je bilo dvojezično, z državnim nemškim, ki je bil uradni jezik deželnih stanov in protokolarni jezik deželskih sodišč, ter deželnim kranjskim jezikom, »ki je bil verjetno glavni občevalni jezik v družinskem krogu in tudi vsaj v ženskih družabnih

stikih« (prav tam: 110), njegova raba je bila okrnjena v Ljubljani, prevladovala pa na podeželskih gradovih. V drugih slovenskih pokrajinah je tudi kot deželni jezik s slovenščino tekmovala nemščina, na jugozahodu pa italijanščina.⁹ Nato obdela še rabo slovenskega jezika pri meščanstvu, razvidno iz novega arhivskega gradiva iz priseg sodnikov v večini kranjskih mest do srede 18. stol., razen v Ljubljani, Novem mestu in Krškem, šele kasneje pa začne prevladovati nemščina.

O zapisanih primerih uradne slovenščine 16., 17. in 18. stoletja (1972/73c)

Slovenščina se je vse pogosteje uporabljala v sodnih zapisnikih in uradnih spisih, »zato lahko tudi govorimo o pravniških besedilih in o slovenskem uradnem jeziku« (1972/73c: 197). Najpomembnejši ohranjeni slovenski obrazci so za fevdne prisega, ki kažejo na samo slovensko govoreče plemstvo kljub utrjenemu mnenju o tujejezičnosti plemstva, ki je bilo nemško ali ponemčeno. Slovenski in drugi »bolj hrvaški« (prav tam: 244) obrazec najbrž za vzhodnoštajersko obrobje je v zaprisežni knjigi višjega deželnega sodišča v Gradcu iz časa po letu 1637 in fevdna prisega krškemu škofu iz leta 1653. V 17. stol. spadajo prisega kmetov, meščanske prisega za Ljubljano (ok. leta 1619), za ljubljanske mestne funkcionarje pa obrazci v nemščini kažejo na nemški jezik pri njih in rabo slovenskega jezika le za nižje uslužbence (stražnike, biriče, merilce, gozdarje, tesarje itd.), kar je posledica uvedbe nemškega uradnega jezika leta 1555. Podaja tudi splošno jezikovno oznako priseg in priporoča temeljito jezikovno raziskavo: kljub narečnim posebnostim kažejo mednarečno mešanico in s prevzetimi besedami ustvarjajo »poseben uradniški jezik«, ki je redko pod vplivom knjižnega jezika in tudi pravopisno bližje nemščini, ne upošteva pravil protestantov 16. stol. in kasnejših katoliških piscev.

Slovenščina v sodnih zapisnikih nastopa le s citati kot avtentičnim zapisom pomembnih izjav v tožbenih dopisih: npr. vikar v Braslovčah, po rodu Italijan in plemič, je imel težave s slovenščino v fonetiki in oblikoslovju, obvladal pa je frazeme »in se skušal jezikovno povsem prilagoditi službenemu okolju /.../. V tem se kaže jezikovna odpornost našega kmeta v prejšnjih stoletjih, ki je nujno terjala od tujerodnih priseljencev /.../ asimilacijo« (prav tam: 254). Tudi sodbe so potekale v slovenščini, v sodnijske protokole pa so se zapisovale v nemščini.

Pregled slovenske dramatike (1972/73a)

Latinsko šolsko gledališče je zaživelo z jezuiti v času katoliške preнове. Obstajajo le posredni podatki, da so jezuiti poleg latinščine upoštevali tudi slovenščino, podobno kot že prej protestanti (1978/79). Gledališke prireditve je prirejela tudi latinska šola v Rušah v latinščini za učne namene, navzven za najvišje sloje, v prireditvah

⁹ Navede tudi Valvasorjevo trditev o rabi mnogih jezikov na Kranjskem: »Vendar govori vse plemstvo nasploh po nemško, tudi po kranjsko in italijansko« (prav tam: 111).

za širšo javnost (romarje) so poleg pantomime (žive slike) najbrž uporabljali tudi nemški in slovenski jezik.

18. stoletje

O doslej neznanem slovenskem pesnjenju v dobi pred Pisanicami (1974/75b)

Koruzza poudari pomen odkritja E. Umek in J. Kosa iz Arhiva Slovenije dveh slovenskih posvetnih pesmi (*Ena lepa Peishem ad eniga Peianiga Mosha jnú Shene* in *Jest Vboga Revna srutha*) iz urbarja graščine Slatna blizu Šmartna pri Litiji iz leta 1712, ker zapolnjuje vrzel med Zizenčelijevu pesmijo iz Valvazorjeve *Slave* (1689) in pesmimi v *Leškem rokopisu* (1757–1761) in ker je druga pesem najstarejši primer »tožbe zapuščenega, po ljubezni hrepenečega dekleta« (1974/75b: 221). Primerjal ju je s tematsko sorodnimi ljudskimi pesmimi.

O začetkih slovenskega pesništva (1971/72b)

Pesniški zbornik *Skupspravljanje krajskih pisanic od lepeh umetnost* (1779–1781), katerega urednik in vodilni pesnik je bil F. Dev, Koruzza uvede z omembo Pohlinove slovnice kot začetka razsvetljenstva, ki v predgovoru »izžareva pristin[o] ljubezen do domačega jezika« (1971/72b: 222), kar je Pohlin s svojimi učenci udejanjil v svoji »pesniški šoli«. V monografiji (1993) je raziskal in pozitivno ocenil ta »začetni mejnik v zgodovini slovenske poezije« in med razlogi za negativno vrednotenje navedel tudi neokretnost izraza: »Vidna zapreka je bil jezik, ki je bil v tedanji pretežno cerkveni verzifikaciji preveč enostransko izoblikovan za pesniško rabo« (prav tam: 223), ljudska pesem, ki so jo šele spoznavali, pa je dosegla primerno jezikovno okretnost.

Vodnikov Zadovolne Krajnc (1982/83)

Jezikovno-stilna sredstva nizkega stila Vodnikove pesmi v kontekstu značajске vložnice¹⁰ s kmetom kot lirskim subjektom postanejo »ustrezno stilno sredstvo in v najboljših primerih tudi posebna vrednota« (1982/83: 165). Spremenjen značaj pesmi in razmerje med ritmom, verzno zgradbo in skladenjskimi enotami ter besednovrstno izraženimi pomenskimi sklopi, besedotvornimi sredstvi (rimanami manjšalnicami) ponazarja primerjava Vodnikove prvotne (*Pisanice* 1781) in predelane verzije (*Velika pratika* 1796, *Pesme za pokušino* 1806) s pronicljivim skladenjsko-stilističnim opisom:

¹⁰ V literarnoteoretskem zapisu (1976/77a) opozori na pomensko in besedotvorno razliko med terminom *vložnica* kot oznako za »lirsko pesem, v kateri se pesnik ne izraža v svojem imenu, temveč iz neke prevzete 'vloge'« (prav tam: 153), ki je izpeljanka iz samostalnika vloga, *vložna pesem*, termin *kuplet* pa je pevski vložek, tvorjen iz glagola vložiti, *vložena pesem*.

Ker ni moč strpati celih stavkov v kratke verze, se stavki tudi v predelani pesmi prelivajo iz lihih verzov v sode, toda nikoli tako, da bi bili razdvojeni pomenski sklopi (samostalnik in pridevnik, glagol in prislov). Tako je *Zadovolni Krajnc v Pesmah za pokušino* na najmanjše sintaktične enote enakega obsega razdrobljeno besedilo, ki je prav toliko kakor godčevski poskočnici blizu izcizelirani rokokojski pesniški igrački, kar še posebej poudarjajo pogoste zvonkljajoče rime (zlasti deminutivi konjiči – dekljiči, Mince – stopince), neznačilno za ljudsko poskočnico. (Prav tam: 167.)

Začetki slovenske posvetne dramatike in gledališča (1978/79)

Od druge polovice 17. stol. so na slovenskem etničnem ozemlju gostovale italijanske (pretežno z opero) in nemške (s komično improvizacijo) gledališke družine. Tuji gledališčniki so se želeli tudi jezikovno približati občinstvu: nemški improvizatorji so vpletali v dialoge posamezne besede in fraze, italijanski operisti ob koncu 18. stol. pa peli nekatere arije v slovenskem jeziku (v prevodu Ž. Zoisa in A. T. Linhart) in pridobili naklonjenost občinstva. V Ljubljani se je istočasno začelo domače nemško amatersko gledališče pod vodstvom A. T. Linhart, ki je s skupino ljubljanskih gledaliških amaterjev konec leta 1789 pripravil prvo slovensko predstavo *Županova Micka*, priredbo veseloigre dunajskega dramatika J. Richterja, predelave Beaumarchaisove *Figarove svatbe Veseli dan ali Matiček se ženi* pa mu ni uspelo uprizoriti. Začetek slovenske dramatike ni ustvaril domače gledališke tradicije, saj se je »utrjeval položaj nemškega gledališča, slovensko pa je dobilo trdnejše temelje šele v revolucijskem letu 1848« (1978/79: 12).

19. stoletje

Faksimile Staničevih Pesmi za kmete ino mlade ljudi (1971/72a)

V oceni faksimila prve v Gorici natisnjene slovenske knjige V. Staniča iz leta 1822 je govor tudi o jeziku pesmi glede na knjižno normo, o načinu objave starejših besedil in črkopisu, glede izdaje pa poudarja dve novosti: ob faksimilu je na desni strani dodana transkripcija v sedanjem črkopisu, še pomembnejša novost pa so opombe, ki »razlagajo pomen narečnih besed in oblik, ki jih je Stanič uporabljal, pa tudi arhaizmov in germanizmov« (1971/72a: 196). Poseben namen izdaje je »ponovno oživiti priče kulturne (in posebej literarno oblikovalske) tradicije na narodnostno ogroženem slovenskem ozemlju« (prav tam: 195). Meni, da v Staničevi zbirki zaradi jezika brez pravopisnih odklonov od takratne knjižne norme prečrkovanje iz bohoričice ni potrebno, predlaga pa »prevod« v sodobni jezik. Pri faksimilu Drabosnjakovih *Parodij in satiričnih pesmi* (Ljubljana 1966) pa prečrkovanje pogreša zaradi rabe kostanjskega narečja z redkimi knjižnimi približevanji in pisnimi nedoslednostmi (z ločevanjem besednih mej in rabo ločil).

Pregled slovenske dramatike (1972/73a)

Temelje ljudskemu gledališču na Koroškem s priredbo božične in velike pasijonske igre, 4 moralitet s svetopisemsko snovjo in vidno težnjo k posvetnosti je položil v začetku 19. stol. kmet samouk Andrej Šuster – Drabosnjak (1768–1825): »To gledališče je bilo dragocena tribuna slovenskega jezika v nacionalno ogroženem ozemlju.« (1972/73a: 11).

Levstikov Juntez kot gledališki in jezikovni eksperiment (1981/82)

Levstikovi nedokončani enodejanki (burki) *Juntez*, uprizorjeni leta 1855 v gostilni v Velikih Laščah, Koruza pripisuje poseben pomen in jo vrednoti »kot eksperiment, ki v slovenskih razmerah in v tistem času pomeni izjemen pojav in ki bi ga v nekem smislu lahko imeli za predhodnika sodobni slovenski dramatiki« (1981/82: 181). S stališča teatrologije mu pomeni most med versko igro in modernimi poskusi gledališča v krogu. Levstik je skrbel za avtentičnost gledališkega jezika že od prvih dijaških poskusov (npr. v tragediji *Razbojniki* z robato govorico in kletvicami, kar je obsodil pobožni mladenič iz Idrije, Levstik pa mu je odvrnil: »Kaj hočeš, da naj razbojniki govore kakor svetniki, káli?« (prav tam: 179)). V *Popotovanju od Litije do Čateža* je pokazal na neustreznost slovenskega knjižnega jezika za dramatiko, saj povzročita besedišče in skladnja nasproten učinek od zelenega. Postopek jezikovnega razlikovanja oseb s prevladujočim poudarkom na družbeni pripadnosti kmečkemu, meščanskemu in študentskemu sloju, »najzanimivejša oblikovalna prvina njegove igre« (prav tam: 181), se najbolj odraža pri kmetu Juntezu in stopnjuje ob popivanju z rabo stilno zaznamovanih, neustreznih in praznih izrazov, narečnih besed in ljudskih frazemov, ki jih ponazori s primeri. Meni, da so s stališča knjižnega jezika stilno zaznamovane prvine glede na Juntezovo okolje in značaj povsem utemeljene in normalne.

Sklep

Koruza se je v literarnozgodovinskih prispevkih iz *Jezika in slovstva* posvečal pregledu, začetkom pesništva in dramatike ter analizi v arhivih odkritih besedil iz slovenske književne preteklosti in predstavitvi novih najdb neliterarnih besedil starejših obdobj (molitveni obrazci, pravna besedila). Strokovno javnost je seznanjal s starejšimi (ne)umetnostnimi besedili, pomembnimi za slovensko literarno, kulturno in jezikovno zgodovino, in nekatere tudi jezikovno oz. slogovno opredelil. Po zapisih je preveril rabo slovenskega jezika pri različnih družbenih slojih (tudi pri plemstvu in predvsem plemkinjah do srede 18. stol.), potrdil njegovo obvladanje pri tujih izobražencih in plemičih ter prevrednotil tradicionalno omejitev rabe slovenščine na nižje plasti družbe. Podal je jezikovno (knjižno, narečno) oznako, opozarjal na izbiro jezika v določenih žanrih oz. rabo glede na socialno sestavo uporabnikov. Ponekod je navedel tudi jezikovne podatke (pravopisne, črkopisne, skladijske,

leksikalne, pri literarnovednih terminih s pomensko in besedotvorno razlago). Literarna besedila je jezikovnostilistično ovrednotil glede na rabo tipičnih izrazov ali skladov, v primerjavo zajel tudi jezikovne vzporednice ali razlike, utemeljil tudi način pisnega posodabljanja starejših del. Ob najdbah novih rokopisov je izostril pogled na vprašanje pisnega izročila v srednjem veku in v posameznih vrstah besedil. Pregled je pokazal Koruzov predano zavezujoč odnos do slovenskega jezika ter pretanjen posluš za jezikovne in slogovne prvine v literarni zgodovini.

Viri

- Gabrovšek-Homšak, Darja, 1995: Bibliografija Jožeta Koruze. *Slavistična revija* 43/2. 233–256.
- Koruza, Jože, 1971/72a: Faksimile Staničevih pesmi za kmete ino mlade ljudi. *Jezik in slovstvo* 17/6. 194–196.
- Koruza, Jože, 1971/72b: O začetkih slovenskega pesništva. *Jezik in slovstvo* 17/7–8. 222–229.
- Koruza, Jože, 1972/73a: Pregled slovenske dramatike. *Jezik in slovstvo* 18/1–2. 9–20.
- Koruza, Jože, 1972/73b: Važnejša literatura o slovenski dramatiki. *Jezik in slovstvo* 18/1–2. 68–72.
- Koruza, Jože, 1972/73c: O zapisanih primerih uradne slovenščine 16., 17. in 18. stoletja. *Jezik in slovstvo* 18/6, 18/7–8. 193–200, 244–254.
- Koruza, Jože, 1973/74a: Dopolnilo k pregledu o zapisanih primerih uradne slovenščine iz 16., 17. in 18. stoletja. *Jezik in slovstvo* 19/6–7. 266–268.
- Koruza, Jože, 1973/74b: Starogorski rokopis in oživitev vprašanja pismenske tradicije v srednjem veku. *Jezik in slovstvo* 19/6–7. 204–211.
- Koruza, Jože, 1974/75a: Še enkrat o problemih ob starogorskem rokopisu. *Jezik in slovstvo* 20/2–3. 67–70.
- Koruza, Jože, 1974/75b: O doslej neznanem slovenskem pesnjenju v dobi pred Pisanicami. *Jezik in slovstvo* 19/6–7. 221–233.
- Koruza, Jože, 1974/75c: Stara božična pesem v prekmurski inačici. *Jezik in slovstvo* 19/6–7. 269–271.
- Koruza, Jože, 1975/76: K problematiki slovenskega preroda. *Jezik in slovstvo* 21/4. 104–120.
- Koruza, Jože, 1976/77a: Kaj označujemo z izrazom »vložnica«. *Jezik in slovstvo* 22/5. 152–153.
- Koruza, Jože, 1976/77b: Nekateri težnje v poimenovanju pesniških žanrov pri Slovencih. *Jezik in slovstvo* 22/8. 253–255.
- Koruza, Jože, 1977/78: Slovenski zapis v glagolici iz 1462. *Jezik in slovstvo* 23/7–8. 3–4. Ovitek.
- Koruza, Jože, 1978/79: Začetki slovenske posvetne dramatike in gledališča. *Jezik in slovstvo* 24/5–6. 149–155, 258–266.
- Koruza, Jože, 1981/82: Levstikov Juntez kot gledališki in jezikovni eksperiment. *Jezik in slovstvo* 27/6. 177–181.

Koruz, Jože, 1982/83: Vodnikov Zadovolne Krajnc. *Jezik in slovstvo* 28/6. 161–169.

Koruz, Jože, 1991: *Slovstvene študije*. Pogačnik, Jože (ur.). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut.

Koruz, Jože, 1993: *Značaj pesniškega zbornika Pisanice od lepeh umetnost*. Maribor: Založba Obzorja.

Munda, Jože, 1984/1985: Bibliografsko kazalo Jezika in slovstva. *Jezik in slovstvo* 30/ posebna številka. 9–10, 40, 46, 63, 64, 74.

Osebna bibliografija za obdobje 1957–2016. *Jože Koruz*. Cobiss. Dostop 11. 3. 2016.

Literatura

Kmecl, Matjaž, 1988: Jože Koruz 1935–1988. *Jezik in slovstvo* 34/1–2. 1–2.

Paternu, Boris, 1988: Jože Koruz (1935–1988). *Slavistična revija* 36/3. 312–316.